

УДК 316.2(091):[94-054.72(477)“1919/1920”]

Данило Судин

кандидат соціологічних наук,
доцент кафедри соціології
Українського католицького університету,
Львів, Україна, (dansudyn@ucu.edu.ua)
ORCID: 0000-0001-5648-0224

ЖЕНЕВСЬКИЙ ПЕРІОД УКРАЇНСЬКОГО СОЦІОЛОГІЧНОГО ІНСТИТУТУ ТА РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ СОЦІОЛОГІЇ 1919–1939 рр.

Анотація. У статті запропоновано аналіз Женевського періоду в історії Українського соціологічного інституту (серпень 1919 р. — березень 1920 р.) та його ролі у розвитку української соціології в еміграції у міжвоєнний період 1919–1939 рр. Перша частина статті містить аналіз політичних обставин, що сприяли втіленню ідеї Грушевського створити українську соціологічну інституцію. Першочергово, Грушевський мав намір створити Український соціологічний інститут як прикриття для політичної організації — Комітету незалежної України. Останній був надпартійною організацією, утвореною здебільшого Українською партією есерів (УПСР) та Українською соціал-демократичною робітничою партією (УСДРП). Він мав подвійну мету: по-перше, інформувати західні суспільства про Україну та український національний рух; по-друге, представляти Україну у світовій політиці. Але оскільки УПСР виступала проти українського уряду, сформованого УСДРП, Грушевський не міг очікувати фінансової підтримки Комітету. Тому він вирішив створити установу «під прикриттям» з такими ж явними функціями для того, щоб отримати фінансування від української влади. Перша частина статті пропонує аргументи, що підтверджують це твердження. Друга частина статті показує процеси, за допомогою яких Український соціологічний інститут став незалежною науково-дослідною установою. Він успадкував видавничий план Комітету незалежної України. Останній втратив свої надпартійні риси, оскільки УСДРП вирішила вийти з Комітету через політичні розбіжності. Тож Грушевський вирішив передати основні наукові функції від Комітету до Українського соціологічного інституту. Цей процес розпочався в Женеві, але закінчився у Празі, під час другого періоду діяльності Українського соціологічного інституту. Остання частина статті пропонує стислий підсумок основних впливів Женевського періоду Українського соціологічного інституту на розвиток української соціології в еміграції в міжвоєнний період 1919–1939 років. Це показує, що Український соціологічний інститут забезпечив основу для майбутньої соціологічної діяльності українських науковців в еміграції.

Ключові слова: Український соціологічний інститут, українська соціологія в еміграції, українська міжвоєнна соціологія, Михайло Грушевський.

Danylo Sudyn

Candidate of Sociological Sciences,
Associate Professor of the Department of Sociology
at the Ukrainian Catholic University, Lviv, Ukraine,
(dansudyn@ucu.edu.ua) ORCID: 0000-0001-5648-0224

GENEVA PERIOD OF THE UKRAINIAN SOCIOLOGICAL INSTITUTE AND THE DEVELOPMENT OF UKRAINIAN SOCIOLOGY IN 1919–1939

Abstract. The article offers analysis of Geneva period in history of Ukrainian Sociological Institute (august 1919 — march 1920) and its role in development of Ukrainian sociology on emigration during interwar period 1919–1939. First part of the article contains analysis of political circumstances, which fostered Hrushevsky's idea to create Ukrainian sociological institution. According to original Hrushevsky intention Ukrainian Sociological Institute was created as cover institution for political organization The Committee of Independent Ukraine. The latter was supra-party organization, formed mostly of Ukrainian Socialist-Revolutionary Party (USRP) and Ukrainian Social Democratic Labour Party (USDLP) members. Its aim was double: first, to inform Western societies about Ukraine and Ukrainian national movement, and second, to represent Ukraine in world politics. But as USRP was in opposition to Ukrainian government, formed by USDLP, Hrushevsky couldn't expect financial support for the Committee. So he decided to create cover institution with same manifest functions — in order to get funding from Ukrainian government. First part of the article offers argument, which proves this statement. Second part of the article shows processes, by which Ukrainian Sociological Institute became independent research institution. It inherited publishing plan for the Committee of Independent Ukraine. The latter lost its supra-party features, as USDLP decided quitting the Committee due to political differences. So Hrushevsky decided to transfer major research functions from the Committee to the Ukrainian Sociological Institute. This process started in Geneva, but was finished in Prague — during second period of Ukrainian Sociological Institute activities. The last part of article offers brief summary of major influences of Geneva period of Ukrainian Sociological Institute on development of Ukrainian sociology on emigration during interwar period 1919–1939. It shows that Ukrainian Sociological Institute provided frame for future sociological activities of Ukrainian scholars on emigration.

Key words: Ukrainian Sociological Institute, Ukrainian sociology on emigration, Ukrainian interwar sociology, Mykhailo Hrushevsky.

Українська соціологія починає формуватися в останній чверті XIX ст. — від виголошення 1873 р. Михайлом Драгомановим вступної лекції з курсу загальної історії для студентів історико-філологічного факультету Київського університету імені св. Володимира. 1874 р. ця лекція була опублікована як стаття «Становище і завдання науки древньої історії». Попри таку назву, в ній М. Драгоманов окреслив роль соціології в системі соціогуманітарного знання¹, тому від цієї лекції та статті можна вести відлік інтелектуальної історії української соціології.

Інституційно українська соціологія почала формуватися майже через пів століття. 1919 р. було здійснено спробу створити аж дві соціологічні установи — одну на території України, а іншу — в еміграції. У першому випадку йшлося про організацію соціологічних досліджень в Українській академії наук, до якої 8 березня 1919 р. було обрано видатного соціолога Богдана Кістяківського на кафедру соціології². Слід пам'ятати, що згідно з тодішньою термінологією «обрання на кафедру» не означало, що науковця призначали керівником структурної одиниці із назвою «кафедра». Найближчим відповідником тодішнього поняття «кафедра» в сучасній термінології є поняття «спеціальність» чи «напрямок». Тобто Богдана Кістяківського обрали до складу УАН для розвитку соціологічного напрямку. На жаль, передчасна смерть 1920 р. не дозволила йому організувати соціологічні дослідження³. Тому 1927 р. було створено Соціологічну Комісію під керівництвом Семена Семковського, який з 1932 р. очолював кафедру соціології ВУАН⁴. Таким чином, обрання Богдана Кістяківського на кафедру соціології в 1919 р. ніяк не вплинуло на інституційний розвиток соціології в Україні. Зокрема, Микита Шаповал 1927 р. зазначав, що кафедра соціології і далі є незаміщеною, а «головно соціологія розробляється на дослідчій кафедрі історії України під керуванням проф. М. Грушевського»⁵.

Втім, Михайло Грушевський доклався до розвитку соціології набагато раніше. Перебуваючи в еміграції, він створив Український соціологічний інститут (УСІ), датою заснування якого традиційно вважають 1919 р. У становленні УСІ виокремлюють три періоди, які названо за його місцеперебуванням:

- женеvський (серпень 1919 — березень 1920 рр.);
- празький (квітень 1920 — січень 1921 рр.);
- віденський (лютий 1921 — березень 1924 рр.)⁶.

Зокрема женеvський період має декілька особливостей. Попри те, що його початок можна відраховувати від першого проекту УСІ, який було написано 26 серпня 1919 р., сам М. Грушевський в усіх звітах вказував, що Інститут був запроєктований восени 1919 р.⁷ Тим більше, що 8 жовтня був написаний другий проєкт УСІ, який був майже ідентичний першому —

за винятком преамбули та завершення. Укладання двох однакових проєктів, але з перервою в півтора місяця має цілком прагматичне пояснення. Їх було написано одночасно із зустрічами М. Грушевського з Володимиром Темницьким, міністром зовнішніх справ УНР, до якого вчений звертався з проханням про фінансування УСІ. Перша зустріч відбулася в 20-х числах серпня 1919 р. у Відні⁸, а друга — в кінці вересня чи на початку жовтня 1919 р., причому М. Грушевський зазначав, що під час другої зустрічі він передав до уряду Директорії «додаткову записку про Соціологічний Інститут»⁹, якою, швидше за все, і був другий проєкт УСІ. Загалом, було встановлено, що в основі обох проєктів був лист М. Грушевського до В. Темницького від 21 серпня 1919 р.: «обговоривши план задуманого Українського соціологічного інституту при зустрічі і знайшовши “повне спочуте”, М. Грушевський невдовзі подав проєкт і кошторис УСІ в листі до В. Темницького від 21 серпня 1919 р., ... який покладений в основу “Проєкту Українського соціологічного інституту»¹⁰.

М. Грушевський згодом стисло переказав свої пропозиції В. Темницькому, зроблені в серпні 1919 р.: «В моїй голові носились гадки такого “Українського Соціологічного Інституту”, який би об’єднав *перед усім* інтелектуальні сили *обох українських соціалістичних партій* (УПСР та УСДРП — *С.Д.*), приготував під їх проводом кадри людей, ознайомих з соціальними науками, і таким чином не тільки виробив би коло співробітників для реалізації наукових завдань, але також і *українському соціальному*, а конкретніше — соціалістичному, *рухові дав би нові сили, новий інтелектуальний зміст*» (курсив наш — *С.Д.*)¹¹. Тобто першочерговими завданнями УСІ є доволі вузькі політичні — об’єднання сил двох українських соціалістичних партій УПСР та УСДРП. Причина формулювання саме такої цілі полягала в тому, що до липня 1919 р. УСДРП була єдиною партією при владі, а УПСР перебувала в опозиції. І лише в липні відбулося примирення, і представники УПСР увішли до владних органів Директорії. Тому наукова діяльність УСІ проєктувалася М. Грушевським як забезпечення інтелектуальної підтримки українському соціалістичному рухові.

Таке «політичне» спрямування пояснювалося завданням УСІ «прикривати» діяльність Комітету незалежної України (КНУК)¹². Цей комітет задумувався як надпартійне об’єднання для інформування західних суспільств про сутність українського питання і для здійснення політичного тиску на західноєвропейські держави з метою досягнення визнання ними незалежності України. Цим самим КНУК займав двозначну позицію щодо дипломатичних представництв УНР, фактично дублюючи їхню роботу, або й діючи в обхід, адже планувалося встановити безпосередні контакти з впливовими політичними та громадськими діячами, створити відділи

КНУК в головних політичних центрах Європи¹³. Тобто, КНУК мав бути центром альтернативної та опозиційної мережі дипломатичних місій. Саме через це КНУК ніколи офіційно не повідомляв про свій склад, мотивуючи тим, що це могло б зашкодити деяким з його учасників, які перебували на державній службі¹⁴. Хоча крім представників УПСР та УСДРП до КНУК входили і представники українських громадських організацій на еміграції, зокрема, Українського клубу Женеві — культурно-просвітницької організації українців Швейцарії¹⁵. «Український клуб» отримував фінансову допомогу від КНУК¹⁶, а його голова Павло Чижевський був членом Комітету¹⁷.

Комітет потребував фінансів для проведення своєї діяльності, а закордонна делегація УПСР не мала власних коштів. Тому М. Грушевський вирішив вдатися до фінансування діяльності КНУК через систему добровільних внесків та пожертв. З цієї метою він написав звернення до українців, які проживали в США та Канаді. Українська діаспора у Північній Америці надала йому фінансову підтримку, але як згодом виявилося — це була одноразова допомога: українці Америки не мали коштів та й бажання систематично фінансувати українську еміграцію в Західній Європі¹⁸. Таким чином, М. Грушевський переконався, що єдиним джерелом фінансової підтримки для КНУК могла бути Директорія УНР.

Проте, як зазначалося вище, КНУК був таємний саме через складність стосунків з Директорією. А тому звертатися від його імені по фінансову допомогу М. Грушевський не міг. Таким чином, було прийнято рішення створити УСІ, який би контактував з Директорією, і виступав «прикриттям» для КНУК. Адже цілі обох організацій були дуже подібними (див. табл. 1).

Таблиця 1

Завдання Комітету Незалежної України та Українського Соціологічного Інституту

№	Комітет Незалежної України ¹⁹	Український Соціологічний Інститут ²⁰
1.	«Війти в безпосередні зносини з політичними партіями, впливовими діячами й представниками преси»	«Утворювати зв'язки з інтернаціональними та національними організаціями, котрі виражають собою сучасний соціальний рух, та представляти в них українську національність»
2.	«Для освідомлювання політичних кругів і преси вже тепер приступити ... до видання часописи на французькій і англійській мові, яку розсилать членам	«Інформувати їх про соціальний український рух і українську літературу»

№	Комітет Незалежної України ¹⁹	Український Соціологічний Інститут ²⁰
	парламентів, політичним діячам, важ- нішим органам преси цілого світу»; «розпочать видавання ґрунтовних кни- жок про Україну та український нарід, на французькій та англійській мові»	
3.		«Слідити за соціальним рухом світо- вим й за соціологічними досліддами та популяризувати їх результати для ук- раїнського громадянства»

Крім того, в проєкті УСІ в розділі про кошторис інституції фігурували такі пункти:

- «субсидія на видання «[L']Europe Orientale» чи іншого спільного органа соціалістичних груп «малих народів» в розмірі одної четвертої річного бюджету»;
- «на взноси і представництва в Інтернаціоналі та інших подібних організаціях»²¹.

Хоча в листопаді 1919 р. у листі до українців Америки, написаному від імені КНУК, журнал «L'Europe Orientale/Eastern Europe» подавався як такий, що організований членами КНУК²². Та й загалом метою цього часопису було інформувати західні суспільства про проблеми нових держав, що постали на території Російської імперії, тобто так звані малі народи Російської імперії²³. Але в документі, представленому Директорії, цей часопис вже фігурує як друкований орган УСІ.

Так само нелогічним видається пункт про представництво УСІ в II Інтернаціоналі: для політичної організації, якою був КНУК, це цілком передбачуване завдання, але от для наукової, якою себе подавав УСІ, це виглядало доволі дивно. Втім, швидше за все, Директорія не зважала на ці суперечності через результати Наради послів та голів дипломатичних місій УНР у Карлсбаді (6–14 серпня 1919 р.), учасником якої був В. Темницький. Саме там він дізнався про незначні успіхи дипломатів УНР, хоча на дипломатичні місії було витрачено великі кошти²⁴. Водночас пропонування М. Грушевським кошторис УСІ виглядав значно економнішим і сам Інститут видавався доволі перспективним. На той момент завдяки представництву КНУК на Конференції II Інтернаціоналу в Люцерні соціалістичні партії Європи визнали незалежність України²⁵. Це виглядало значним досягненням, адже здавалося, що соціалісти можуть здобути перемогу на парламентських виборах у Франції²⁶. Тим більше, що в липні 1919 р. В. Темницький наголошував на необхідності створення українського інформаційного бюро в Західній Європі, яке б

публікувало книжки, брошури та статті про Україну²⁷. За цих умов як проєкт УСІ, так і вже досягнуті ним результати цілком вписувалися в дипломатичні цілі Директорії.

Серпневий проєкт УСІ виник внаслідок задуму М. Грушевського отримати фінансування КНУК від Директорії. Тобто, УСІ виступав «науковим фасадом» для політичної активності Комітету. Втім, з проєкту УСІ видно, що Михайло Грушевський задумував його і як самостійну наукову інституцію, яка буде стежити «за соціологічними дослідженнями та популяризувати їх результати для українського громадянства»²⁸. До осені 1919 р. УСІ не мав самостійного існування. Зокрема, в листах-зверненнях М. Грушевського до української діаспори в Америці згадки про УСІ з'являються лише в листопаді. Наприклад, в листі від 30 вересня 1919 р. фігурує КНУК, проте відсутні згадки про роботу УСІ²⁹, хоча на той час вже був написаний перший проєкт, а також отримано фінансування від В. Темницького³⁰. Натомість вперше УСІ згадується в листі від 14 листопада 1919 р., причому зазначено, що УСІ лише формується³¹.

Саме в листопаді М. Грушевський почав перетворювати УСІ з офіційного представництва КНУК на самостійну організацію. Зокрема, в постанові загальних зборів Комітету, які відбулися 10–12 листопада 1919 р., вказано, що «питання про передачу видавництва Комітету Женевському Соціологічному Інституту остаеться одвертим»³². Вочевидь, на цих зборах питання було лише порушено. Щодо питання про те, якими мають бути стосунки УСІ та КНУК, передачу видавництва до УСІ та публікацію видань від імені УСІ точилися дискусії. КНУК постановив, що «книжки зпочатку мають бути виданими на французькій мові і можуть (курсив наш — С.Д.) з'явитися під фірмою Соціологічного інституту»³³.

Наступне рішення було прийняте 20 листопада 1919 р., згідно з яким «Знайдено можливість другі видання передати для випуску Укр. Соц. Інституту, як проєктована брошурка проф. Грушевського»³⁴. Йшлося про доповнення до рішення КНУК від 16 листопада 1919 р., згідно з яким «признано корисним приготувати до видання переклади менших праць — брошур історично-політичного та національного змісту цінних для інформації західно-європейського читача», зокрема брошури М. Грушевського про Переяславську унію 1654 р. і про Україну й Росію в 1917 р.³⁵. Тобто, 20 листопада КНУК ухвалив проміжне рішення: нові науково-популярні чи інформаційно-просвітницькі видання видавати від імені УСІ. Але статус попередніх, вже внесених до видавничого плану, залишався невизначеним.

Нарешті 17 грудня 1919 р. було затверджено статут (регулямін) Комітету, згідно з яким, «коли-б не було рішення в справі ліквідації, майно

Комітету переходить на Українській Соціологічний інститут в Женеві»³⁶. УСІ офіційно став правонаступником КНУК. 25 квітня 1920 р. Комітет вирішив видати книгу Павла Христюка «Замітки і матеріали до історії української революції. 1917–1920 рр.»³⁷. Лише 31 серпня 1920 р. було вирішено ліквідувати КНУК і «згідно з побажанням регуляміну КНУК передати майно його і всі акти Українському Соціологічному Інституту, з тим щоб він в границях матеріальної можливості виконав видавничий плян прийнятий отсими зборами»³⁸. У випадку видавничого плану йшлося про видання антології української літератури, книг П. Христюка про українську революцію 1917–1920 рр. та Михайла Лозинського про галицьку революцію, а також книги з економічної географії Івана Фещенка-Чопівського. На той момент було видано лише коротку історію України М. Грушевського, написану французькою мовою.

Хронологія подій показує, що процес розділення КНУК та УСІ не був лінійним. В листопаді 1919 р. порушувалося питання про передачу видавництва Інституту, але жодного рішення прийнято не було. Але зазначалося, що книги, включені до видавничого плану Комітету, можуть виходити від імені УСІ. Вочевидь, це питання мало б розглядатися окремо. Лише науково-популярні брошури просвітницького характеру мали б публікуватися від імені УСІ. В грудні 1919 р. було вирішено, що УСІ є правонаступником КНУК. В квітні 1920 р. вирішено, що наступна книга Комітету вийде від імені Інституту, а в серпні 1920 р. вирішено, що УСІ переймає і все майно, і видавничий план КНУК у зв'язку з саморозпуском Комітету.

В перший рік існування статус УСІ був подвійним. З одного боку, попри те, що в проекті УСІ закладалося видання книг про Україну та український соціальний рух, видавничого плану УСІ не мав до серпня 1920 р., коли отримав його від КНУК. М. Грушевський не розділяв видавничі плани КНУК та УСІ. Розповідаючи про перший рік перебування в еміграції, він згадував, що протягом листопада 1919 р. спілкувався з французькими науковцями щодо їхньої участі у видавничій діяльності УСІ, проте вже в наступному абзаці писав, що в цей час було сформовано видавничий план КНУК³⁹.

Причина таких стосунків між двома організаціями полягає в тому, що саме восени 1919 р. розпочалася криза КНУК. Комітет був створений для об'єднання УПСР та УСДРП, але рішення про співпрацю мало бути ухваленим з'їздами кожної з партій. 9–13 вересня 1919 р. у Відні відбувся з'їзд членів УСДРП закордоном, на якому було вирішено відмовитися співпрацювати з УПСР. Цим перекреслювалася співпраця між партіями в КНУК, а Комітету перетворювався на партійний орган УПСР, тобто, починав дублювати Закордонну делегацію УПСР. М. Грушевський ді-

знався про рішення з'їзду УСДРП 2 листопада 1919 р.⁴⁰ Мабуть, саме тому в листопаді 1919 р. він вирішив перетворити УСІ на реальну організацію, яка зможе виконувати просвітницькі та наукові задачі. Адже КНУК як політична організація, утворена з членів однієї партії, не міг би цього виконувати, і не зіткнутися із звинуваченнями в упередженості. Тому 10–12 листопада 1919 р. на засіданні КНУК було поставлено питання про розмежування Комітету та Інституту, а 14 листопада 1919 р. М. Грушевський звернувся листом до українців Америки з проханням фінансово підтримати створення та діяльність УСІ.

Непрямим підтвердженням зміни планів М. Грушевського щодо УСІ слугують його слова: «рішено діяльність Комітету пересунути на Женеvu і поставити її в тісніший зв'язок з Соціологічним інститутом, що на випадок ліквідації Ком. нез. України мав перейняти на себе його фонди і реалізацію його видавничого плану»⁴¹. Якщо зважити, що на той момент Інститут був радше фіктивною організацією, то М. Грушевському йшлося не про більш тісну співпрацю між УСІ та КНУК, а про перебирання УСІ на себе певних обов'язків КНУК, зокрема — видавничого плану. Формулювання було обране М. Грушевським свідомо, адже розповідаючи про події листопада 1919 р. він зазначав, що «заходились ми коло організації Комітету незалежної України, уложили на загальних зборах його регулярні, план видань, розподіл коштів; до українських часописей в Америці було вислане докладне справоздання з надісланих жертв і план їх витрати»⁴². У випадку коштів йшлося про гроші, отримані Комітетом завдяки зверненню від 26 липня 1919 р. до українців Америки з проханням про фінансову підтримку КНУК⁴³. Тобто КНУК діяв від літа 1919 р. М. Грушевський зазначав, що в Конференції II Інтернаціоналу в Люцерні брав участь саме КНУК, а не окремо УПСР та УСДРП⁴⁴. Згодом М. Грушевський вказував, що організація діяльності КНУК розпочалася в листопаді 1919 р. З одного боку, це цілком правдиве твердження: тільки в грудні було затверджено статут Комітету, та й листопад–грудень були періодом найактивнішої діяльності КНУК⁴⁵. Можемо припустити, що така зміна дати організації Комітету була зроблена свідомо, щоб подати УСІ та КНУК як дві інституції, які було створено одночасно, а тому треба було налагоджувати між ними співпрацю. Насправді ж йшлося про поступове втілення в життя проектів УСІ від 26 серпня та 8 жовтня 1919 р. Спершу написані для прикриття діяльності КНУК, вони тепер слугували приводом перебирання в Комітеті всіх функцій — на користь УСІ. Це виявилось і у фінансових питаннях. Якщо раніше Інститут виступав засобом отримати від Директорії фінансування діяльності КНУК, то з листопада 1919 р. ситуація змінилася: на засіданні Комітету 10–12 листопада було постановлено виділити 3000 франків УСІ⁴⁶ без вказівки, на які саме потреби (швидше за все — на організацію).

24 листопада 1919 р. М. Грушевський переїхав до Женеви⁴⁷. Цю дату вважають початком женевського періоду діяльності УСІ⁴⁸, хоча перший тривалий візит до Женеви був з 26 жовтня по 2 листопада 1919 р., коли Михайло Грушевський почав підготовчу роботу з організації УСІ⁴⁹. Причина вибору Женеви М. Грушевський пояснював так: «Я намічав собі Женеву місцем найближчого осідку, в зв'язку з сим конгресом і з Лігою Націй, що мала теж в Женеві розпочати свою роботу в найближчій часі. З Женевою ж — традиційним революційним осідком, освяченим працею першого українського соціалістичного (Драгоманівського) гуртка в 1870–1880-х рр., хотів я зв'язати перші кроки Українського соціологічного інституту»⁵⁰. Вибір міста визначався не лише політичними міркуваннями, але і питанням історичної тяглості — зв'язком з діяльністю Михайла Драгоманова, який стояв біля витоків української соціології і першим окреслив цілі та завдання соціології для українських науковців.

Діяльність УСІ в Женеві не була, на перший погляд, продуктивною. Адже власного видавничого плану та періодичного друкованого органу УСІ в цей період не мав. Протягом осені–зими 1919 р. М. Грушевський здійснив спроби перебрати в КНУК видавничий план, а часопис «L'Europe Orientale» більш тісно зв'язати з Інститутом, проте цього так і не вдалося зробити. Часопис припинив існування на початку 1920 р. через брак фінансування та суперечності між представниками республік колишньої Російської імперії. Через організаційні та фінансові труднощі припинило діяльність створене в січні 1920 р. завдяки сприянню УСІ в особі М. Грушевського «Товариство прихильників нових республік Східної Європи»⁵¹. Протягом першого періоду діяльності УСІ завдання публікації видань не виконувалося — видавничий план з'явився лише у серпні 1920 р. Не брав участі УСІ в конференціях та конгресах і не створював філій в інших містах.

Загалом, отриманих коштів вистачило лише на організацію бібліотеки УСІ, чим активно займався М. Грушевський. В своєму звіті про роботу УСІ від 12 березня 1920 р. він зазначав, що з осені «провів підготовчу роботу: організацію зв'язків, збирання бібліотеки і архіву, підготовку видань»⁵². З французькими та швейцарськими вченими М. Грушевський лише налагоджував зв'язки, запрошував до участі у видавничій діяльності УСІ. Проте лише один французький автор Антуан Мейє (Meillet), подав тоді публікацію — «Антологію української літератури», що вийшла 1921 р.

Згідно з проектом М. Грушевського, підготовленим 20 жовтня 1919 р., до кадрового складу УСІ мало входити 2–3 штатні працівники, голова Інституту та позаштатні працівники, які б отримували гонорари за виконання доручень УСІ⁵³. Можемо припустити, що французькі та швейцар-

ські вчені могли бути позаштатними працівниками УСІ. Щодо штатних працівників, то до Женеви так ніхто і не прибув, щоб зайнятися організацією Інституту⁵⁴. Проте в першому звіті про роботу УСІ М. Грушевський згадує про свої наради зі співробітниками, внаслідок яких було прийнято рішення про переїзд УСІ до Праги⁵⁵. Можемо припустити, що до УСІ входили члени УПСР, з якими тісно співпрацював в той час М. Грушевський. Принаймні, говорячи про тимчасове бюро Інституту, М. Грушевський висловлював припущення, що в ньому братимуть участь члени партій, які входили до КНУК, тобто УПСР та УСДРП⁵⁶. Проте в листопаді УСДРП припинила співпрацю з УПСР, а тому, очевидно, працівниками УСІ були виключно члени УПСР. Проте і вони, швидше за все, не мали статусу штатних працівників, оскільки УСІ бракувало коштів. Відомо, що єдиним постійним працівником Інституту, крім М. Грушевського, був бібліотекар М. Кондратенко, причому, як зазначає Ірина Матяш, «утримувати ще одну посаду через матеріальну скруту було нереально»⁵⁷. Також відомо, що донька Михайла Грушевського — Катерина — виконувала обов'язки секретаря УСІ⁵⁸, а також «активно залучалася до заходів щодо фінансового забезпечення діяльності УСІ, відповідала за переклади текстів закликів іноземними мовами, їх передрук та консультації з професорами Женевського університету»⁵⁹.

УСІ з його бібліотекою і канцелярією мав діяти в Женеві. Від 26 жовтня 1919 р. М. Грушевський проживав у Женеві в Hotel de Paris⁶⁰. Цю адресу вказувала і Катерина Грушевська в листі від 4 листопада 1919 р.⁶¹, хоча в цей час М. Грушевський перебував у Парижі, отже приватного помешкання родина Грушевських у Женеві не мала. Придбати будинок для УСІ планувалося, згідно з рішенням КНУК від 17 грудня 1919 р., на кошти, надіслані українцями Америки⁶². Отже, УСІ базувався в приватному помешканні М. Грушевського.

Навесні 1920 р. М. Грушевський вирішив, що організація УСІ в Женеві не ефективна. По-перше, місто втрачало будь-яке значення з політичної точки зору. Адже до Ліги Націй, чий осередок мав бути в Женеві, не ввійшли США, а тому стало зрозумілим, що сама Ліга Націй матиме малий вплив на світову політику. Крім того, Женевська конференція II Інтернаціоналу, яка мала відбутися в лютому 1920 р. переносилась на невизначений термін через розпад самого Інтернаціоналу. По-друге, в Європі розпочалась фінансова криза, лише швейцарська економіка та валюта виявилися найбільш стабільними. Відтак, проживання в Женеві стало дуже дорогим. По-третє, політична діяльність УПСР перемістилась до Праги. Оскільки М. Грушевський прагнув долучитися до неї, то він змушений був туди переселитися⁶³. Під впливом цих причин 2 квітня 1920 р. М. Грушевський ліквідував женевський осередок УСІ і переїхав до Праги.

Підсумовуючи огляд женеvського періоду УСІ, зазначимо, що діяльність Інституту не була активною. За цей час вдалося зібрати бібліотеку, а також отримати видавничий план, з якого не було опубліковано жодної книги, а лише одну підготовлено до друку. На основі цього може виникнути питання, чи відігравав женеvський період УСІ значну роль в розвитку української соціології. Загалом, відповідь має бути ствердна з огляду на декілька причин. По-перше, вже в женеvський період діяльність УСІ вплинула на українське наукове життя на еміграції. Прикладом може слугувати «Товариство прихильників нових республік Східної Європи», створене в Женеві в січні 1920 р. завдяки сприянню УСІ⁶⁴. Відомий український соціолог міжвоєнного періоду Ольгерд Бочковський на початку березня 1920 р. вказував на важливу роль як «Товариства»⁶⁵, так і журналу «L'Europe Orientale»⁶⁶ в становленні націології. Поняття «націології» в сучасній термінології найкраще передати терміном «соціологія нації», оскільки Ольгерд Бочковський зазначав, що націологія є галуззю соціології⁶⁷. По-друге, женеvський період УСІ як реально діючої інституції тривав 4 місяці — з 24 листопада 1919 р. по 2 квітня 1920 р. За це час вдалося провести значну підготовчу роботу, яка дала результати в празький та віденський періоди УСІ. Зокрема, УСІ перейняв від КНУК видавничий план, до якого входили книги з українознавства французькою мовою, та поширення їх серед західноєвропейських читачів⁶⁸. Згодом цей видавничий план отримав назву малого⁶⁹, оскільки в серпні 1920 р. КНУК також доповнив свій план матеріалами з історії української революції 1917–1920 рр. Таким чином утворилися дві видавничі серії — українознавча та матеріалів до історії української революції. Згідно з цим планом УСІ працював протягом празького періоду, і 20 червня 1921 р. ліквідаційні збори КНУК постановили, що «видавничий план їх виконаний Укр. Соц. Інститутом правильно»⁷⁰, причому йшлося про обидві видавничі серії.

Отже, в женеvський період було закладено основні напрямки діяльності УСІ до 1924 р., що мала вплив на подальший розвиток української соціології на еміграції. Зокрема, після повернення М. Грушевського до України у березні 1924 р. на еміграції 1 листопада 1924 р.⁷¹ було розпочато процес створення Українського інституту громадознавства (УІГ) на чолі з Микитою Шаповалом — колегою Михайла Грушевського по КНУК та УСІ. Організаційний період завершився лише восени 1927 р.⁷² Цілі УІГ полягали зокрема в популяризації соціологічних досліджень серед українців: «результати праць Інституту (УІГ — С.Д.) і взагалі соціологічні знання поширювати в українському народі»⁷³ чи «досліджувати здобутки й успіхи світової соціологічної праці й популяризувати їх в українській мові»⁷⁴ (курсив в оригінальному тексті — С.Д.). Вперше це

завдання було сформульовано М. Грушевським в проєкті УСІ — «Слідити за соціальним рухом світовим й за соціологічними дослідженнями та популяризувати їх результати для українського громадянства»⁷⁵. УІГ мав інші подібні завдання: видавничий план: «Підготовляється до друку: I. Суспільство. Часопис громадознавства під редакцією М. Ю. Шаповала. II. Серія українознавства: 1. Україна (збірник). 2. Західні Землі. 3. І. Івасюк. Кубань (вийшла з друку накладом УГВФонду). 4. Буковина. 5. Бесарабія»⁷⁶. Існування серії українознавства відсилає до серії українознавчої УСІ з різницею, що остання готувалася до друку французькою мовою — для популяризації інформації про Україну серед західних суспільств. Крім розвідки про Кубань, жодної книги з цієї серії опубліковано не було. Натомість 1925 р. було анонсовано серію «Матеріали до історії Української Революції», назва якої дослівно повторювала назву серії УСІ. В рамках цієї серії було опубліковано книгу П. Сулятицького «Нариси з історії революції на Кубані. Т. 1 (III-1917–VI-1918)»⁷⁷, а також вказано що до друку підготовані 2-ий та 3-ій томи, які охоплювали період з липня 1918 р. по листопад 1919 р. та з грудня 1919 по 1922 рр. відповідно. Причому у передмові до 1-го тому М. Шаповал зазначив, що є вже праці про Велику Україну Павла Христюка та про Галичину Михайла Лозинського, а праця Сулятицького доповнює їх в той спосіб, що «таким чином, на українському суспільно-політичному овиді є вже матеріали про революційний рух майже на всіх наших землях»⁷⁸. У виступі 1927 р. М. Шаповал зазначив, що третім важливим завданням УІГ є «організувати соціологічне вивчення *революції*, як суспільного феномена взагалі й українського *революційного* руху зокрема»⁷⁹. Тобто в цьому випадку простежується свідоме вибудовування тяглості з видавничою серією УСІ.

Підсумовуючи значення женеvського періоду УСІ для розвитку української соціології міжвоєнного періоду, зазначимо, що М. Грушевський не планував створювати реально діючу соціологічну інституцію на еміграції. Проте внаслідок обставин, які склалися в 1919 р. виявилось, що УСІ замість прикриття діяльності КНУК перетворився на повноцінний соціологічний інститут, який виявився важливим для розвитку української соціології. Зокрема, в Україні соціологічні інституції в той час не змогли повноцінно розвинутися через брак умов, а тому центр розвитку української соціології мимоволі змістився на еміграцію. І точкою відліку стала діяльність Українського соціологічного інституту в Женеві.

¹ Детальніше див. *Лапан Т., Судин Д.* Формування академічної української соціології в кін. XIX — на поч. XX ст. // Вісник Львівського національного університету імені

Івана Франка. Серія соціологічна. Випуск 5. Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2011. С. 128–129.

² Богдан Кістяківський був другом та колегою видатних німецьких соціологів Георга Зіммеля та Макса Вебера — див. *Депенчук Л.* Богдан Кістяківський. Київ: Основи, 1995. 172 с., *Neuman S. Kistiakovsky. The Struggle for National and Constitutional Rights in the Last Years of Tsarism.* Harvard University Press, 1998. 218 p., *Давыдов Ю. М.* Вебер и Б. Кистяковский (Опыт микроанализа) // Давыдов Ю.Н. Макс Вебер и современная теоретическая социология: Актуальные проблемы веберовского социологического учения. Москва: Мартис, 1998. С. 150–190.

³ *Шаповал М.* Українська соціологія. Прага: Український інститут громадознавства в Празі, 1927. С. 6.

⁴ Історія Національної академії наук України. 1924–1928. Документи і матеріали. Київ: НБУВ, 1998. С. 603

⁵ *Шаповал М.* Українська соціологія. С. 9.

⁶ Детальніше див. *Матяш І.* Український соціологічний інститут М. С. Грушевського: основні напрями та етапи діяльності // Український історик. 2000. № 4. С. 44–56; *Судин Д.* Женевський період діяльності Українського Соціологічного Інституту (серпень 1919 — березень 1920 рр.) // Вісник Львівського національного університету імені Івана Франка. Серія соціологічна. Вип. 6. Львів: Видав. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2012. С. 37–50; *Судин Д.* Празький період діяльності Українського Соціологічного Інституту (квітень 1920 — січень 1921 рр.) // Вісник Львівського національного університету імені Івана Франка. Серія соціологічна. Вип. 7. Львів: Видав. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2013. С. 230–244.

⁷ *Матяш І.* Український соціологічний інститут М.С. Грушевського. С. 53; *Грушевський М.* Автобіографія (1926) // Український історик. 1980. № 1–4. С. 87.

⁸ *Грушевський М.* В першій делегації Української Партії Соціалістів Революціонерів // Борітеся–Поборете! 1921. № 7. С. 35.

⁹ Там само. С. 37–38.

¹⁰ *Грушевський М. С.* Твори: у 50 т. / Редкол.: П. Сохань (голов. ред.), І. Гирич та ін. Львів: Видавництво «Світ», 2013. Т. 4. Кн. 2. С. 417.

¹¹ *Грушевський М.* В першій делегації Української Партії Соціалістів Революціонерів. С. 35–36.

¹² *Судин Д.* Женевський період діяльності Українського Соціологічного Інституту. С. 41–44.

¹³ *Садов А. М. С.* Грушевський і Комітет Незалежної України за матеріалами родинного фонду Грушевських // Український археографічний щорічник. Вип. 10–11. Київ, 2006. С. 700.

¹⁴ Там само. С. 700, 702.

¹⁵ *Наріжний С.* Українська еміграція. Культурна праця української еміграції. 1919–1939 (матеріали, зібрані С. Наріжним до частини другої). Київ: Видавництво Олени Теліги, 1999. С. 115.

¹⁶ Там само. С. 707.

¹⁷ Там само. С. 702.

¹⁸ *Кутілова Л.* Діяльність Михайла Грушевського в перші роки еміграції // Українська діаспора. 1994. № 5. С. 131.

¹⁹ *Садов А. М. С.* Грушевський і Комітет Незалежної України. С. 705.

²⁰ *Грушевський М. С.* Твори. Т. 4. Кн. 2. С. 241.

²¹ Там само. С. 458.

²² *Садов А. М. С.* Грушевський і Комітет Незалежної України. С. 709.

²³ Жуковський А. Політична і публіцистична діяльність М. С. Грушевського на еміграції 1919–1924 рр. // Український історичний журнал. 2002. № 1. С. 101.

²⁴ Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття. Київ: Український письменник, 1994. С. 368.

²⁵ The International at Lucerne 1919: The Resolutions. The Provisional Constitution. London: The Labour Party, 1919. P. 8, 13.

²⁶ Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття. С. 366.

²⁷ Записна книжечка О. Жуковського з 1919 року // Український історик. 1986. № 3–4. С. 99.

²⁸ Грушевський М. С. Твори. Т. 4. Кн. 2. С. 458.

²⁹ Грушевський М. До українців в Америці // Український прапор. 1919. № 30. С. 4.

³⁰ Грушевський М. В першій делегації Української Партії Соціалістів Революціонерів. С. 36.

³¹ Садов А. М. С. Грушевський і Комітет Незалежної України. С. 709, 711.

³² Там само. С. 707.

³³ Там само. С. 707.

³⁴ Там само. С. 712.

³⁵ Там само. С. 712.

³⁶ Там само. С. 714.

³⁷ Там само. С. 718.

³⁸ Там само. С. 721.

³⁹ Грушевський М. В першій делегації Української Партії Соціалістів Революціонерів. С. 41.

⁴⁰ Там само. С. 39.

⁴¹ Там само. С. 41.

⁴² Там само. С. 41.

⁴³ Садов А. М. С. Грушевський і Комітет Незалежної України. С. 705.

⁴⁴ Там само. С. 700.

⁴⁵ Там само. С. 702.

⁴⁶ Там само. С. 707.

⁴⁷ Пиріг Р. Я., Тельвак В. В. Михайло Грушевський: біографічний нарис. Київ: Либідь, 2017. С. 381.

⁴⁸ Грушевський М. С. Твори. Т. 4. Кн. 2. С. 459

⁴⁹ Грушевський М. В першій делегації Української Партії Соціалістів Революціонерів. С. 39–41.

⁵⁰ Грушевський М. С. Твори. Т. 4. Кн. 2. С. 133.

⁵¹ Пиріг Р. Я., Тельвак В. В. Михайло Грушевський. С. 383.

⁵² Грушевський М. В справі Українського Соціологічного Інституту // На переломі. Відень, 1920. № 3. С. 11.

⁵³ Сохань П. Грушевський і Academia: ідея, змагання, діяльність / П. С. Сохань, В. І. Ульяновський, С. М. Кіржаєв. Київ: Інститут української археографії АН України, 1993. С. 203–204.

⁵⁴ Грушевський М. В першій делегації Української Партії Соціалістів Революціонерів. С. 46.

⁵⁵ Грушевський М. В справі Українського Соціологічного Інституту. С. 12.

⁵⁶ Грушевський М. В першій делегації Української Партії Соціалістів Революціонерів. С. 39–40.

⁵⁷ Матяш І. Український соціологічний інститут М. С. Грушевського. С. 48.

⁵⁸ Еміграційні будні очима Катерини Грушевської: політика та повсякденність (1919–1921 рр.) (вступна стаття й публікація І. Б. Матяш) // Український історичний журнал. 2016. № 4. С. 14.

⁵⁹ Там само. С. 15.

⁶⁰ Садов А. М. С. Грушевський і Комітет Незалежної України. С. 711.

⁶¹ Еміграційні будні очима Катерини Грушевської. С. 21.

⁶² Садов А. М. С. Грушевський і Комітет Незалежної України. С. 713.

⁶³ Грушевський М. В першій делегації Української Партії Соціалістів Революціонерів. С. 52–53.

⁶⁴ Пиріг Р. Я., Тельвак В. В. Михайло Грушевський. С. 383.

⁶⁵ Бочковський О. І. Вибрані праці та документи. Том І. Київ: Україна Модерна, Дух і Літера, 2018. С. 643.

⁶⁶ Там само. С. 648.

⁶⁷ Бочковський О. І. Вступ до націології. Мюнхен: УТГІ, 1991–1992. С. 19.

⁶⁸ Садов А. М. С. Грушевський і Комітет Незалежної України. С. 707.

⁶⁹ Там само. С. 721.

⁷⁰ Там само. С. 722.

⁷¹ Шаповал М. Українська соціологія. С. 13.

⁷² Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції. 1919–1939 (матеріали, зібрані С. Наріжним до частини другої). С. 23.

⁷³ Хроніка Українського Інституту Громадознавства в Празі. 1925. № 1–2. С. 4.

⁷⁴ Шаповал М. Українська соціологія. С. 11.

⁷⁵ Грушевський М. С. Твори. Т. 4. Кн. 2. С. 241.

⁷⁶ Івасюк І. Кубань. Прага: Український громадський видавничий фонд, 1925. 117 с.

⁷⁷ Сулятицький П. Нариси з історії революції на Кубані. Том І (березень 1917 року — червень 1918). Прага: (б.в.), 1925. 196 с.

⁷⁸ Там само. С. 3.

⁷⁹ Шаповал М. Українська соціологія. С. 11.